

ISMET KASUMOVIĆ
(Sarajevo)

NAŠA KNJIŽEVNOST NA ORIJENTALNIM JEZICIMA U IZVORIMA NA ARAPSKOM JEZIKU

U bogatom korpusu književne baštine naših naroda i narodnosti nastalom na različitim jezicima koji su tokom vremena korišteni na ovim prostorima kao sredstvo svakodnevne ili pak administrativne i kulturne / književne komunikacije značajno mjesto kao što je to već poznato u znanstvenim krugovima, pripada književnosti na orijentalnim jezicima: arapskom, osmanskoturskom i perzijskom. O tome svjedoči veliki broj rukopisa koji se nalaze u različitim fondovima orijentalnih rukopisa kod nas i u svijetu, te određeni broj radova i studija koje se bave pojedinim dijelovima ili aspektima ove literature, najčešće u smislu konstatiranja činjeničnog stanja i evidentiranja najnužnijih podataka o pojedinim piscima ili djelima, a vrlo rijetko estetskom analizom pojedinih tekstova.

Iako istraživanja ove literature traju već nepuno stoljeće, sa većim ili manjim intenzitetom, moramo konstatirati da je u prvoj oblasti stanje još uvijek nezadovoljavajuće. Na ovakav zaključak upućuje i podatak da mnogi autori i djela još uvijek nisu ni kataloški evidentirani, bilo iz objektivnih razloga, posebno stanja i pristupačnosti rukopisa, bilo iz našeg nehata i subjektivnih faktora, odnosno nepostojanja dovoljnog broja odgovarajućih kadrova koji bi se posvetili istraživanju ovog segmenta naše kulturne baštine. Uostalom, to je do sada konstatirano više puta¹.

Imajući u vidu sve ovo, te potrebu za izradom historije ove književnosti, pitanje izvora postavlja se kao krucijalno i nezaobilazno, pa smatramo da mu i ovog puta treba pokloniti odgovarajuću pažnju. U ovom radu mi ćemo se osvrnuti na jednu vrstu tzv. sekundarnih izvora koji, po našem mišljenju, stoje kao jedna od osnovnih pretpostavki za bilo kakvo bavljenje ili proučavanje ove književnosti. To su, prije svega, biobibliografska djela i hronike iz osmanskog perioda, zatim leksikoni, katalozi, historije arapske, turske ili perzijske književnosti i civilizacije, te neka druga djela koja, pored ostalog, čuvaju i podatke o piscima i književnim djelima nastalim u periodu osmanske vladavine našim krajevima. Budući da su to često i jedino pristupačni podaci koji predstavljaju mogući osnov za rekonstrukciju života pojedinih pisaca i nastanak pojedinih djela, oni, po našem mišljenju, po mnogo čemu imaju značaj »primarnih izvora«!

1) O dosadašnjim istraživanjima naše književnosti na orijentalnim jezicima vidjeti opširnije tematski blok »Kulturna baština: Književnost Muslimana na orijentalnim jezicima« u časopisu Treći program Radio Sarajeva, god. VII, 19/1978, str. 525-600.

U našem osvrtu na ove izvore, i to posebno one na arapskom jeziku, jer bi za izvore na sva tri jezika trebao daleko veći prostor i kompetencija, mi ćemo ih ukratko predstaviti. Pri tome, ukazaćemo na osnovne podatke o glavnim djelima, njihov značaj za istraživače i utemeljenost podataka koji ih određuju kao izvore relevantne za istraživanja ove književnosti. U tom kontekstu, pored činjenice da se u ovim biobibliografijama spominje ili obrađuje veliki broj pisaca porijeklom iz naših krajeva, za nas je značajno ukazati i na neke osnovne karakteristike ovih djela, metodologiju koja je primjenjivana u njihovoj izradi, izvore koji su njihovim autorima služili kao osnov za sakupljanje podataka, te pouzdanost i preciznost podataka koje ova djela sadrže. Dakle, na prvom mjestu posvetićemo pažnju ovim djelima kao izvorima za proučavanje života i djela naših pisaca koji su stvarali na orijentalnim jezicima u cilju adekvatnog predstavljanja, te razumijevanja i valorizacije ovog segmenta naše kulturne baštine koja predstavlja sastavni dio književnosti naših naroda i narodnosti, još uvijek nedovoljno poznat i pristupačan budući da je pisan na orijentalnim jezicima. Stoga, pored potrebe za provođenjem pojedinih djela ili izabranih fragmenata nužno je izvršiti i prethodna istraživanja, posebno, ona o životu i radu pojedinih autora.

Biobibliografska djela

Tradicija pisanja biobibliografskih djela na arapskom jeziku počine dosta davno, još u prvim stoljećima islama, tačnije, u vrijeme nastanka prvih sufijskih hronika (IX i X st.) i Fihrista Ibn Nedima (X st. umro 385/995). Nastavlja se djelima Farabija (umro 339/950), Mulla Lutfija (umro 900/1494.), Sujutija (umro 911/1505), te Tašköprü-zadea (umro 968/1560), Hadži Halife (umro 1067/1657.) i nekih drugih autora koji su pisali na arapskom ili osmanskoturskom jeziku. Na taj način, najveći dio pisaca koji su djelovali u islamskom kulturnom svijetu registriran je u hronikama njihovih suvremenika, a potom i poznijih autora koji su se bavili sakupljanjem podataka o piscima i njihovim djelima iz pojedinih oblasti ili pak svih podataka značajnih za predstavljanje kulturnog života ovog svijeta. U osmanskom periodu ove hronike, bilo da su na arapskom ili osmanskoturskom jeziku, predstavljaju specifičan književni žanr zastupljen u skoro svim krajevima Osmanskog Carstva. One su posebno njegovane u sufijskim krugovima u kojima se na taj način često omogućavao uvid u aktivnost pojedinih derviških redova i potvrđivala legitimnost utemeljena na silsile-namama (genealogijama) učitelja, tih redova. Pored toga njihova uloga bila je slična ulozi tezkira (antologija) u oblasti poezije.

Među biobibliografskim djelima iz ovog perioda na arapskom jeziku koja, pored ostalog, donose i podatke o piscima porijeklom iz naših krajeva i koja u znanstvenim krugovima važe kao značajniji izvori za istraživanje naše kulturne baštine na orijentalnim jezicima, po našem mišljenju, poseban značaj imaju sljedeća djela:

1. »Aš-Šaqâ`iqu n-nu`mâniyya« od Tašköprü-zadea,
2. »Kaşfu z-zunûn« od Hadži Halife/Katib Çelebija,
3. »Dayl Kaşfi z-zunûn« Ismail Paše Bagdadlija,
4. »Hadiyyatu l-`ârifin« Ismail Paše Bagdadlija,
5. »Hulâşatu l-`aţar« Muhameda Muhibbija,

6. »Kitābu l-a'lām« Hajruddina az-Ziriklija, te djelo

7. »Al-Ġawharu l'asnā« Mehmeda Handžića koje je, za razliku od prethodnih u potpunosti posvećeno piscima porijeklom iz naših krajeva.

U ovom radu mi ćemo dati kratak osvrt na svako od navedenih djela. Posebna pažnja biće usmjerena na osnovni sadržaj i podatke relevantne za proučavanje književnosti Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima. U to će biti uključeni podaci o nastanku djela, utemeljenosti, odnosno pouzdanosti podataka koji se u njemu donose, te načinu i mogućnostima korištenja djela uz određene napomene i upute na komplementarna djela ove vrste na osmanskoturskom jeziku. Redosljed po kojem ćemo dati ovaj pregled izvora na arapskom jeziku uglavnom je hronološki i određen je vremenom nastanka djela.

1. »Aš-Šaġâ'iqu n-nu'mâniyya«

Djelo Isamuddina Ebi l-Hajra Ahmed efendije Tošköprü-zadea pod gornjim naslovom spada među najstarije osmanske hronike na arapskom jeziku. Ono sadrži, u skladu sa u to vrijeme prihvaćenom praksom pisanja biografija, osnovne podatke o učenjacima i značajnijim šejhovima (učiteljima sufizma) počev od nastanka Osmanskog Carstva, pa do smrti pisca 968/1560. godine. Naime, svoje djelo Tašköprü-zade je napisao u šezdeset trećoj godini života, u vrijeme pune zrelosti. Dva-deset četiri godine proveo je kao nastavnik, od toga pet godina kao kadija u različitim centrima Carstva, između ostalog i u Skoplju, u Isabegovoj medresi². U ovom radu on donosi biografije sa osnovnim podacima o životu i radu za 520 ličnosti iz kulturnog života, u to vrijeme mladog Osmanskog Carstva, bez obzira na njihovu poziciju u hijerarhiji vlasti i uleme tog vremena. Biografije je poredao hronološki, u okviru posebnih grupa (tabaġât), odnosno, perioda vladavine pojedinih sultana. Pri tome je izbjegavao precizniji redosljed zbog, kako navodi u uvodu, nemogućnosti da tačno utvrdi podatke za pojedine ličnosti, posebno datume smrti budući da je bio prisiljen da konačnu verziju djela pravi diktirajući veliki dio biografija i oslanjajući se na sjećanje jer je već bio izgubio vid³. Na ovaj način u njegovo djelo uvrštene su biografije sedam učenjaka iz perioda Ġazi Osmana (umro 1326.), jedanaest iz perioda Orhana (1326–1362), sedam iz perioda Murata I (1362–1389.), trideset jedna iz perioda Bajazida I (1389–1402.), dvadeset jedna iz perioda Mehmeda I (1413–1421.), četrdeset iz perioda Murata II (1421–1444.), osamdeset devet iz perioda Mehmeda Fatiha (1444–1481), sto iz perioda Bajazida II (1481–1512), sedamdeset jedna iz perioda Selima I (1512–1520.) i sto četrdeset tri iz perioda sultana Sulejmana Zakonodavca (1520–1566.), zaključno sa 1560. godinom.

Već sam izbor ličnosti za koje se donose biografije u ovom djelu, broj učenjaka iz perioda pojedinih sultana koji govori istovremeno i o intenzitetu, odnosno, razvijenosti kulturnog života u pojedinim periodima, te čitav niz podataka o ovim ljudima koje ne nalazimo u drugim iz-

2) Biografiju Tašköprü-zadea vidjeti u: A. S. Furat, Onsöz, Isamuddin Abi l-Hayr Tašköprülü-zade, Eš-šekâ'iku n-nu'mâniye fi ulemâ'i d-devleti l-osmâniye, Edebiyat Fakültesi basimevi, Istanbul, 1985, str. IV–IX.

3) Usp. Ibid. str. IV.

vorima, dovoljno govore o značaju ovog djela. Stoga je ono od trenutka pojavljivanja do danas budilo interes kako istraživača kulturnog života Osmanskog Carstva tako i brojnih čitalaca širom orijentalnoislamskog kulturnog svijeta. Djelo sadrži brojne podatke o ličnostima i djelima koje ne nalazimo u sličnim izvorima i to je jedan od razloga što je još za života autora prevedeno na osmanskoturski jezik i to više puta⁴. Među prijevodima ovog djela koji su do danas sačuvani značajno mjesto, po našem mišljenju, zauzima i prijevod našeg čovjeka, Mehmeda Hakija Muhesib-zadea Beligradija (umro 975/1567. g.) koji je sačinjen neposredno po nastanku djela.⁵

U literaturi na osmanskoturskom jeziku nalazimo također njegov »nastavak« – »Zeyl« koji je sačinio poznati Ata'i, Nev'i-zade (umro 1044/1634). U skladu sa istim kriterijima u svom »Nastavku« on registri- ra podatke o autorima koji su se afirmirali u drugoj polovini šesnaestog stoljeća, od 968/1560. do 1042/1632. godine uključujući pri tom i imena pisaca koje je Tašköprü-zade izostavio. Njegovo djelo potom je nastavio Mehmed b. Hasan Şayhi djelom »Zeyl-i Zeyl-i Atâ'i (Nastavak Nastavka Ata'ija) u kome je uvrstio biografije uleme i šejhova od 1043/1633. godine do 1130/1718. godine, a zatim njegov sin djelom »Zeyl-i Zeyl-i Seyhi« (Nastavak Nastavka Şejhija) od 1130/1718. do 1142/1730, te Uşşaki-zade djelom »Zeyl-i Atâ'i« koji donosi biografije do 1106/1695. godine i td.⁶

Na arapskom jeziku pravi nastavak »Şeqa'iqâ« predstavlja djelo Bali-zadea »al-'Iqdu l-manzûm fi dikri afâdili r-Rûm« koje za period do 1584. godine donosi oko 86 biografija istaknutih pripadnika uleme i šejhova. Nakon ovog djela, pojavice se rad Hadži Halife/Katib Čelebija »Kaşfu z-zunûn...« koji sadrži podatke o djelima i piscima do 1066/1655. godine, te više nastavaka ovog djela o kojima ćemo govoriti u posebnom odjeljku.

Uvidom u kritičko izdanje »Şeqa'iqâ« koje je priredio dr Ahmed Subhi Furat, profesor arapske književnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istanbulu, napisavši kratak uvod na arapskom i pogovor na turskom jeziku, te snabdjevši tekst kompletnim znanstvenim aparatom uključujući u to i niz korisnih podataka u bilješkama uz tekst, te sadržaj, indekse imena, djela, mjesta i značajnijih stručnih pojmova, pored podataka o pojedinim ličnostima koje su igrale značajnu ulogu u kulturnom životu Osmanskog Carstva u ovom periodu, konstatalirali smo i niz elemenata korisnih za istraživače naše kulturne baštine, osobito u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću.⁷ Pored podataka o historiji školstva i znanosti u ovom periodu, počev od nastanka prvih škola i organizacije kulturnog života, ovdje nalazimo i niz opaski i podataka iz života pojedinih istaknutih ličnosti, utemeljitelja pojedinih smjerova u razvoju znanosti u osmanskome periodu. Neki od njih su poznati i kao učitelji ne-

4) Najpoznatiji od ovih prijevoda svakako je Medždijev »Hadâ'iqu ş-şaqâ'iq, izd. Istanbul, 1269/1852.

5) Rukopis ovog prijevoda čuva se u biblioteci Suleymaniya kth. u Istanbulu.

6) O ovim djelima opširnije vidjeti u uvodnom tekstu (Taşdır) M. Ş. Yaltkaya u Hadži Halifinom djelu »Kaşfu z-zunûn 'an asâmi l-kutub wa l-funûn, I, Istanbul, 1360/1941, str. 10.

7) Usp. kritičko izdanje ovog djela nav. u bilješci br. 2.

kih naših kasnije afirmiranih ljudi kao na primjer: Ali-dede Bošnjaka, Hasana Kafije Pruščaka, Abulaha Bošnjaka, Derviš-paše Bajazidagića i niza drugih pisaca i pjesnika koji su djelovali u ovom periodu. Upravo zato, za proučavanje njihovih biografija i djelo »Šeqa'iq« se nameće kao jedan od osnovnih i nezaobilaznih izvora.

2. »Kašfu z-zunûn«

Ovo djelo, kao što smo spomenuli, napisao je poznati Hadži Halifa /Katib Čelebi. Ono po mnogo čemu predstavlja klasični izvor za proučavanje književnosti na orijentalnim jezicima u osmanskome periodu. Strukturirano je po uzoru na »Kitâbu l-maţâlib« Mulla Lutfija i »Miftâhu s-sa'âda« Taškoprü-zadea, te djela »al-Fawâ'idu l-hâqâniyya« Muhameda Širvanija koje uz »Manâqibu l-ahyâr« Taškoprü-zadea koristi kao jedan od glavnih izvora iz kojih crpi podatke. U ovom djelu, koje je izdato kasnije u dva toma, Hadži Halifa donosi naslove onih djela do kojih je došao u toku svojih istraživanja posredstvom knjižara i biblioteka (hazânâtu l-kutub wa l-warrâqina l-kutubiyyîn) u Halepu navodeći ih po redosljedu arapskog alfabeta. To mu je, po mišljenju autora predgovora istanbulske izdanja iz 1941. godine, Yalkaya, uz navode početka djela, poglavlja, ponekog sadržaja i dodavanja naslova nekih djela koja su do tada jedino njemu bila dostupna, i glavna zasluga.⁸

Međutim, uz osvrt na ovo djelo potrebno je istaći, niz drugih podataka koji po našem mišljenju, imaju izuzetan značaj za njegovu ocjenu. Hadži Halifa ovdje donosi oko 15.000 naslova knjiga i rasprava od oko 9.500 imena pisaca iz različitih krajeva islamskog svijeta. On pri tome donosi i informacije za oko tri stotine znanstvenih disciplina tog vremena što predstavlja solidnu osnovu za kasnija istraživanja. Ono je, po našem mišljenju, moglo biti i uzor za nastanak izvanrednih bibliografskih ostvarenja u naše vrijeme kakva su uradili Brokelman i Sezgin.⁹

Prema informacijama iz uvoda, odnosno, prvobitnom tekstu rukopisa, prvobitni naslov ovog djela bio je drugačiji i glasio je: »Kitâbu iqmâli l-fuşûl wa l-abwâb wa tartîbi l-'ulûm wa asmâ'i l-kutub«. Autor je taj naslov promijenio po završetku prve verzije teksta i početku njegove redakcije. Naime, poznato je da je autor radio oko dvadeset godina na sakupljanju podataka za ovo djelo nakon čega je počeo sa redigovanjem konačne verzije što je učinio do slova »dâl«, tačnije, do riječi »darwiš«. Ostatak ovog posla uradio je kasnije njegov učenik Džarullah Velijjudin efendija iz Istanbula.¹⁰ To je, vjerovatno, i razlog što u tekstu nalazimo i određene greške, posebno u pogledu datiranja smrti, imena pisaca i nekih naslova. Mislimo da to trebaju imati u vidu posebno oni istraživači koji prije korištenja nekog autoritativnog izvora nemaju običaj da prethodno pogledaju predgovor.

Imajući ovo u vidu, te obavezu da što bolje i kvalitetnije prirede knjigu za štampanje, priređivači navedenog istanbulske izdanja iz 1941. godine i sami su učinili više intervencija u tekstu djela. Pri tome su

8) Usp. M. Š. Yalkaya, Tasdir, ibid. str. 7.

9) Carl Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur, I, II, Leiden, 1943-1949, Supplementband, I-III, Leiden, 1937-1942. Fuat Sezgin, Geschichte der arabischen Schrifttums, Band I-IV, E. J. Brill, Leiden, 1967-1971.

10) Usp. M. b. A. Hağgi Halifa, Kaşfu z-zunûn..., str. 8

konsultirali sve pristupačne izvore, uključujući i prvo izdanje koje je priredio Gustavus Flügel od 1835. do 1858. godine u Lajpcigu zajedno sa prijevodom na latinski jezik i dodatkom šestog toma u kome je štampan »Dodatak« (Zeyl) Hanife-zade poznat pod naslovom »Eser-i nev-i«, te prijevoda na francuski Petisa de la Croix.¹¹

Na osnovu uvida u ovo istanbulsko izdanje za koje je korišten »autograf« Ismail Paše, egipatsko i ranije istanbulsko izdanje, te dodaci Ismaila Saiba Sindžarija i Flügela, konstatirali smo da je u njemu, uz obilje podataka iz ove književnosti, registrovan i veliki broj podataka o dje-lima ljudi porijeklom iz naših krajeva, između ostalih, o djelima Ali-De-de Bošnjaka, Abdullaha Bošnjaka, Hasana Kafije Pruščaka, te više drugih pisaca koji su djelovali u drugoj polovini šesnaestog i prvoj polovini sedamnaestog stoljeća. Uz imena nekih od njih Hadži Halifa je upisao dodatak »al-Bosnawî«, »ar-Rûmî«, »al-Mostârî« itd. što ukazuje na porijeklo autora. Međutim, kako je njegov cilj prevashodno bio da navede najosnovnije podatke o djelima, o piscima je to skoro sve što ovdje nalazimo. Naime, pisci iz naših krajeva ovdje su tretirani poput niza drugih pisaca, a glavni kriterij koji je značajan za autora bio je jezik na kome su napisana djela. U tom smislu, svi izvori koji se koriste u postupku pred-stavljanja ove literature u službi su donošenja »pouzdatih podataka« o stvaralaštvu na arapskom jeziku na način kakav je u to vrijeme bio uobičajen u tradiciji arapske bibliografije. Zato su podaci koje ovdje nalazimo često podsticajni za traganje za pojedinim još uvijek nepoznatim rukopisima i mogu poslužiti kao osnov za moguću identifikaciju određenih djela. To je razlog da je ovo djelo još od vremena njegova nastanka korišteno kao značajan izvor i za mnoge kasnije biobibliografske radove, kako one nastale na arapskom, tako i radove nastale na turskom ili nekom od evropskih jezika. Kao takvo, ono se nalazi u literaturi uz djela Mehmeda Tahira Brusevija, Sureyye, zatim Babingera, Brokelmana i Hamera, te Sezgina, Ziriklija, odnosno, u skoro svim značajnijim katalo-zima orijentalnih, posebno arapskih rukopisa.

3. Dodaci uz djelo »Kašfu z-zunûn«

Kao što je navedeno, ovo djelo registrira podatke uz naslove, odnosno djela nastala do 1067/1656. godine, a poslije smrti Hadži Halife isti posao nastavili su njegovi mlađi suvremenici pisanjem »Nastavaka« (Zeyl) koji su već bili afirmirani kao značajan oblik u historiji književnosti na orijentalnim jezicima. Prvi takav »Nastavak« napravio je Muhammed Izzeti efendi poznat pod pseudonimom Višne-zade (umro 1092/1681. g.). Nakon njega došao je Arabeciler šejh Ibrahim efendi (umro 1189/1775), zatim Ahmed Tahir efendi Hanife-zade (umro 1217/1802) i Arif Hikmet bey (umro 1273/1858.) čiji »Zeyl« nije dovršen i obuhvata podatke samo do slova »ğîm«.¹² Međutim, najpotpunijim »nastavkom« ove vrste smatra se djelo »Kitâbu İdâhi l-maknûn fi d-dayl ilâ Kašfi z-zunûn ‘an asâmi l-kutûb wa l-funûn« Ismail Paše Bagdatlija (umro 1339/1920.) Ono predstavlja, ustvari, zbir gore navedenih

11) Usp. ibid. str. 10.

12) Usp. ibid. str. 10.

»nastavaka« i obuhvata vrijeme od 1656. do 1920. godine.¹³ U ovom djelu Ismail Paša i formalno i sadržajno slijedi Hadži Halifu donoseći podatke za novih oko 19.000 naslova uključujući u to kako djela koja su nastala nakon 1656. godine kojom se završava »Kašf« tako i niz naslova nastalih u ranijem periodu ukoliko ih Hadži Halifa nije zaveo. To je ovom piscu bilo moguće budući da je u vrijeme sakupljanja građe za svoje djelo imao na raspolaganju veliki broj izvora nastalih u vrijeme i nakon smrti Hadži Halife, te veliki broj rukopisnih fondova koji su već bili sakupljeni na jedno mjesto u biblioteku Aya Sofija u Istanbulu, Zejtuna u Tunisu ili pak druge zbirke koje su oformljene od manjih kolekcija početkom dvadesetog stoljeća. U ovim zbirkama nalazili su se rukopisi iz skoro svih krajeva islamskog svijeta pa i iz naših krajeva što je doprinjelo obogaćenju podataka koje je Ismail Paša sakupio.

Pored osnovnih podataka o određenim djelima i sačuvanim rukopisima u pojedinim svjetskim fondovima orijentalnih rukopisa, u ovom djelu pisac navodi i neke druge relevantne podatke, posebno one u vezi sa štampanim izdanjima pojedinih naslova. Sve to upotpunjuje informaciju i ovom djelu daje kvalitete dragocjenog izvora potrebnog skoro svakoj značajnijoj zbirci ili biblioteci koja raspolaže djelima na orijentalnim jezicima.

4. »Hulâşatu l-atar«

Djelo pod naslovom »Târîhu hulâşati l-atar fi a'yâni l-qarni l-hâdi 'aşara« napisao je na arapskom jeziku poznati Muhammed Muhibbi (umro 1111/1699.). Posvetio ga je znamenitim učenicima iz jedanaestog hidžretskog/sedamnaestog stoljeća.¹⁴ Metodološki, i ovo djelo je na tragu klasičnih arapskih biobibliografija. Prilozi o znamenitim intelektualcima toga vremena poredani su po redosljedu arapskog alfabeta, a sadrže sljedeće podatke: ime pisca, ime oca, nisbu (prezime) ili pseudonim, nisbu koja izražava pripadnost gradu, regiji ili pravcu (Madžab), te podatke o školovanju, učiteljima i drugim relevantnim činjenicama iz života pisca uključujući i precizan datum smrti, ukoliko je autoru bio pristupačan. Za pisce koji su iza sebe ostavili značajnije djelo Muhibbi navodi osnovne podatke o tim djelima, a uz bibliografiju pjesnika i po nekoliko stihova, odnosno, kraću pjesmu.

Među oko 1300 pisaca iz ovog perioda ovdje je uvršten i značajan broj stvaralaca porijeklom sa Balkana, odnosno, iz skoro svih naših krajeva koji su u to vrijeme bili u sastavu Osmanskog Carstva. Tu nalazimo priloge o: Ali-dede al-Bosneviju (str. III, 300), Abdulahu ar-Rumiju al-Bosneviju (III, 86), Zekerijja al-Bosneviju ad-Dimaškiju (II, 175), Sulejmanu al-Bosneviju al-Mezakiju (II, 213), Šabanu al-Bosneviju al-Novoseliju (II, 226), Salih-paši al-Mostariju (II, 242), te čitavom nizu drugih stvaralaca koji su djelovali bilo u svom kraju (Bosni), bilo u Beogradu, Sigetu, Skoplju ili pak Damasku. Podaci koje pisac navodi o njima doneseni su dosta korektno, a budući da je neke od ovih ljudi Muhibbi poznavao u pojedinim prilozima on navodi i neke detalje. Tako na primjer

13) Ismail Paşa Bagdatlı, Hadiyyatu l-'ârifin, 'Asmâ' u l-mu' allifin wa âtâru l-musanni'în, Istanbul, 1951.

14) Muhammad al-Muhibbî, Târîh Hulâşati l-'atar fi'a'yâni l-qarni l-hâdi 'aşara, s.l. 1284/1867.

za Zekerijja al-Bosnevija ad-Dimaškija navodi da su mu precizno iz Bosne, a da on pored arapskog, turskog i perzijskog jezika dobro poznaje i »bosanski«¹⁵.

Što se tiče izvora iz koji Muhibbi crpi svoje podatke oni su uglavnom autoritativni i opće prihvaćeni među piscima sličnih djela tog vremena. Podaci koje donosi o našim ljudima, navedeni su najvećim dijelom na osnovu djela »Zeyl-i šaqa'iq« Nevi-zade. Ata'ija koje je navedeno u uvodu kao glavni izvor za biografije pisaca koji su djelovali na prostorima Osmanskog Carstva. U tom smislu, ova biobibliografija Nevi-zadea na turskom jeziku stoji kao jedna od glavnih referenci koje istraživač treba konsultirati kad je riječ o podacima Muhibbija o piscima iz Osmanskog Carstva.

Treba dodati i to da djelo »Hulâşatu l-aṭar« stoji kao osnovni izvor u većini kasnijih djela na arapskom jeziku u kojim se tretira arapska književnost osmanskog perioda i to, kako u pregledima, odnosno historijama arapske književnosti (Pogledati pregled Džordži Zejdana, Hanna-Fahurija itd.), tako i u katalozima pojedinih zbirki arapskih rukopisa kao npr. u Kairu, Bagdadu, Mosulu, Tunisu, Alžiru itd. Djelo je, koliko nam je poznato, do sada doživjelo više izdanja, a nama je bio na raspolaganju primjerak kairskog izdanja iz 1284/1867. godine koji se nalazi u Gazi Husrevbegovoj biblioteci.

5. »Hadiyyatu l – 'ârafîn«

Pored navedenog »Dodatka« Hadži Halifinom »Kaşfu« Bagdatli Ismail Paša napisao je još jedno djelo koje važi kao značajan izvor za proučavanje književnosti na orijentalnim jezicima u osmanskome periodu. Djelo nosi naslov »Hadiyyatu l – 'ârifîn, 'Asmâ'u l-mu'allifina wa âtârü l-muşannifîn«. Tu je u dva toma donesena biobibliografija pisaca počev od prvog perioda islama. Djelo sadrži 5398 imena i oko 25000 naslova iz različitih oblasti tradicionalnih islamskih znanosti. U tom kontekstu posebno su naglašeni: ime pisca, ime oca, pseudonim, pravac koji slijedi (madhab), datum smrti, porijeklo, te naslovi glavnih djela koja je iza sebe ostavio. Ukoliko neki od ovih podataka nije bio dostupan, u štampanom izdanju koje nam je na raspolaganju (Istanbul, 1951. g.) to mjesto ostavljeno je prazno i označeno sa tri tačke. Pored toga, u ovom izdanju, priređivači su napravili i neke druge intervencije tehničke prirode na što ih je potakla i metodologija pisca. Naime, pored navedenog, evidentno je da je sam autor primjenjivao i posebna rješenja u vezi sa nekim autorima. Tako na primjer, ako je autor Turčin on za njega navodi staru nisbu »ar-Rûmî« što je u ovom izdanju označeno zvjezdicama. Kod nekih imena naveden je i datum rođenja, a kod nekih i podaci kako je i gdje umro. I to je u ovom izdanju istaknuto.

Što se tiče porijekla pisaca koji su ovdje navedeni i obrađeni, treba ukazati da ih ima iz skoro svih dijelova teritorija na kome je korišten arapski jezik, bilo kao jezik svakodnevnice komunikacije kako je bilo u arapskom svijetu, bilo kao jezik znanstvene komunikacije kako je bilo u pojedinim krajevima šireg prostora, odnosno, islamskog svijeta. Tako

15) Usp. ibid. II, str. 175.

npr. navedeno je oko dvije hiljade pisaca sa pseudonimom »ar-Rûmî«, te veliki broj sa oznakom pripadnosti, odnosno, porijekla iz određene regije ili grada. Autor uvoda navedenog istanbulskog izdanja Kilisli Rifat Bilge, govoreći o ovom pitanju, posebno podvlači činjenicu da je to značajan izvor za proučavanje kako pisaca porijeklom iz Turske, tako i drugih stvaralaca iz različitih krajeva bivšeg Osmanskog Carstva.¹⁶

Za korištenje ovog djela kao izvora za proučavanje ove književnosti mislimo da je potrebno ukazati na još jedan podatak. Naime, Bagdatli Ismail Paša ne navodi nigdje da je djelo završeno budući da je sam želio da ga još doradi i proširi u čemu ga je smrt spriječila što rječito govori i o mogućim nedostacima kojih je autor bio svjestan. To je, uostalom, konstatirano i na autografu na kome je pronađeno niz bilježaka na margini kao dopuna za određena mjesta.¹⁷ Pored toga, redosljed pisaca po arapskom alfabetu u ovom djelu nije strogo primjenjivan tako da ponekad za početak ili uvrštavanje važi prvo slovo u prvom imenu, ponekad prvo slovo u drugom imenu, a nekada početak nisbe. Isto tako, izvori iz kojih su preuzeti podaci iza nekih priloga su direktno navedeni dok ih uz druge uopće nema.

Među imenima obrađenim u ovoj biobibliografiji (leksikonu) veliki broj nalazimo porijeklom iz naših krajeva kao na primjer: Fail al-Istrumičavi (397), Ahmed al-Manastiri (281), Ali al-Vardari (281), Muhamed b. Muhamed al-Iskopi (261), Muhamed b. Musa b. Allamek al-Bosnevi (287), Halil al-Mostari (416), Mustafa b. Yusuf b. Murad al-Mostari (443), te Ibrahim b. Teymurhan Bayrami (29), Ibrahim b. Abdillah Pečevi (32), Ahmed b. al-Husayn al-Bosnevi (176), Saqqu l-Qamer al-Bosnevi (148), Ismail Haki Manastiri (222), Hatem ibn Abdillah Akkovali (259), Habibi al-Bosnevi (261), Kaimi al-Bosnevi (295), Hasan Kafi al-Bosnevi (291), Zekerija b. Abdillah al-Bosnevi (375), Mahir al-Bosnevi (476), Sami al-Bosnevi (612), Abdullah al-Bosnevi (476), Zekki al-Bosnevi (764), Sabit al-Bosnevi (765), Ali al-Bosnevi (757), Ali al-Hadždž Mustafa al-Bosnevi (750) i td.

Samo ovaj kratki i nepotpuni izvod najistaknutijih imena pisaca porijeklom iz naših krajeva dovoljno je indikativan za istraživača ovog segmenta naše baštine što stoji kao podsticaj i odskočna daska za daljnja istraživanja.

6. »al-Ġawharu l-asnâ«

Puni naslov ovog djela na arapskom jeziku je »al-Ġawharu l-asnâ fi tarâġimi 'ulamâ'i wa šu'arâ'i Bosna« (Sjajni dragulj biografija učenjaka i pjesnika iz Bosne), a napisao ga je Muḥammad b. Muḥammad b. Muḥammad b. Muḥammad b. Šalih b. Muḥammad al-Hanġi al-Bosnawî, odnosno Mehmed Handžić za vrijeme svog studija u Kairu tridesetih godina ovog stoljeća. Objavljeno je u Kairu 1349/1930.

Ovo djelo predstavlja na neki način prošireni sumarij svih prethodnih izvora, te kao takvo važi kao jedno od najznačajnijih izvora na arapskom jeziku o našoj književnosti na orijentalnim jezicima, budući da je u cjelini posvećeno našim autorima. Polazeći od stanovišta da je historija

16) Usp. Ismail Paša Bagdatli, Hadiyyatu l-'ârifin, I, str. 170.

17) Usp. ibid. I, str. 170.

literature ogledalo vremena (mir'ātu z-zamân) u kome se prelama sve što je bitno iz prošlosti određene sredine, te da je biobibliografija učenjaka, pjesnika i drugih vrlih ljudi značajan element historijske znanosti,¹⁸ M. Handžić se u vrijeme svog studija, odnosno, neposredno po završetku studija prihvatio zadatak da arapskoj javnosti prezentira ovaj kvantum podataka o našim piscima na orijentalnim jezicima koji je, po njegovom mišljenju, bio dovoljan da upozna čitaoca sa glavnim poslanicima duha i protagonistima znanosti i kulture porijeklom iz Bosne. Pisce je, po ugledu na prethodnike u oblasti biobibliografije na arapskom jeziku predao po redosljedu imena pisaca arapskog alfabeta. U djelo je uvrstio 216, odnosno sa dodatkom na kraju 223 imena do koji je došao istraživanjem njemu u to vrijeme pristupačnih izvora.

Djelo »Al-Ġawharu l-asnâ« štampano je na 142 strane manjeg formata. Počinje kratkim predgovorom (dibaġa) na strani 2, zatim napomenama o izvorima (str. 2-4), uvodom o islamu i islamizaciji u Evropi (str. 4-9), kratkim pregledom historije Bosne (str. 9-10), nacionalnom sastavu stanovništva (str. 10-12), islamizaciji (str. 12-23) i nekim drugim kraćim napomenama (str. 23). Nakon ovih napomena u kojim, između ostalog, govori o kriterijima svog izbora, načinu navođenja imena i prezimena, te načinu pisanja pseudonima pojedinih pisaca na strani 23 ovog djela on počinje sa priložima o pojedinim učenjacima i pjesnicima. Na početku ovog teksta, kako je i uobičajeno, nalazi se slovo »hemze« koja počinje jedinicom o Abu Bakru poznatom pod pseudonimom Dikri o kojem, pored osnovnih biografskih podataka, nudi za ilustraciju i nekoliko stihova na turskom jeziku.¹⁹ Već za drugog po redu Abu Bakr al-Bosneviya kaže samo da je »porijeklom iz Travnikâ« i da o njemu »ne zna ništa drugo osim podatak da je napisao Komentar na Prolegomenu al-Gazneviya«²⁰. Podaci koje nudi autor u ovom djelu uglavnom su navedeni korektno ukoliko su bili pristupačni, a u slučaju pojedinih autora podaci su vrlo šturi. Treba reći, međutim, da je osnovno opredjeljenje pisca bilo da, ukoliko raspolaže podacima, navede puno ime pisca, pseudonim ako ga je imao, porijeklo, osnovne historijske podatke o mjestu rođenja uključujući u to često i usmene predaje o mjestu i kulturnom životu u njemu. Tu su i podaci iz života pisca i njegove spisateljske aktivnosti, tj. naslovi djela koja je napisao uz poneki kraći primjer, najčešće stih ili, pak, kraću pjesmu nekog pjesnika ukoliko mu je bila dostupna, te izvore u fusnotama iz kojih crpi podatke.

Za istraživača koji danas koristi ovaj izvor mislimo da je potrebno napomenuti da je to djelo nastalo skoro na istim metodološkim pretpostavkama na kojim je fundirano i Bašagićevo djelo »Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti«, dakle na tragu prethodno objavljenih biobibliografija i pregleda književnosti u osmanskome periodu. Izvori iz kojih autor crpi podatke za djelo uglavnom su uz naprijed navedene izvore, sva značajnija do tada poznata i autoritativna djela iz osmanske i arapske literature. U svojim napomenama o izvorima M. Handžić spominje 23 naslova koja je koristio u toku izrade djela, počev od starijih

18) Usp. Muhammad b. Muhammad al-Ĥanġi al-Bosnawî, al-Ġawharu l-'asnâ fi 'ulamâ' i wa šu'ara' i Bosna, al-Qahira (Kairo), 1349/1930, str. 2.

19) Usp. *ibid.* str. 24

20) *Ibid.* str. 24

arapskih biobibliografija kao što su djela »Muġamu l-buldân« Yaqût al-Hamavija, »'Aġâ'ibu l-ââtâr« al-Ġabartija, preko »Kašfu z-zununa« Hadži Halife, »Šaġâ'iqâ« Tašköprüzadea, »Hulâšatu l-atara« al-Muhibbija, do djela »Qâmusu l-a'lâm« Šemsuddina Samija i »Osmanli müellifler« Mehmeda Tahira na turskom jeziku, te podatak da je koristio čitav niz autora na našem jeziku (mina l-kutubi l-bosnawiyya) koje ne navodi posebno i na kraju predaja i posrednog korištenja nekih tezkira.²¹

Pouzdanost podataka koje koristi ovo djelo uglavnom je uvjetovano njihovom autentičnošću u navedenim izvorima, a budući da Handžić nije bio u mogućnosti da i direktno provjeri sve podatke i ostvari uvid u djela samih pisaca, može se reći da su njegovi prilozii o ovim piscima najvećim dijelom rezultat korištenja i kompilacije navedenih izvora. Međutim, smatram da je to kompilacija u pozitivnom smislu, te da se ova tradicija sa svim svojim vrlinama i manama zadržala do danas. Tako, u djelima nastalim na našem jeziku (Bašagić, Handžić, Šabanović, Balić), uz određene pomake koji su rezultat određenog stupnja novijih istraživanja ili prestrukturiranja i dopune, kako je to učinio Handžić u proširenoj verziji ovog djela na našem jeziku pod naslovom »Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana na orijentalnim jezicima« (Sarajevo, 1933), mnogi podaci se prenose »sa koljena na koljeno« tako da i kasnija djela u velikoj mjeri dijele sudbinu ovog rada u pogledu autentičnosti i preciznosti biobibliografskih podataka. Treba istaći da su to najvećim dijelom tačni i korektno navedeni podaci, te su kao takvi, vjerujemo, bili instruktivni za većinu dosadašnjih istraživača u ovoj oblasti. Što se tiče nedostataka, oni su, po našem mišljenju, u odnosu na današnje rezultate prije svega uvjetovani stupnjem dotadašnje istraženosti ove baštine (u pogledu broja predstavljenih pisaca i njihovih djela), pa tako ih, po našem mišljenju, treba i posmatrati.

7. »al-A'lâm«

Ovo djelo Hajruddina az-Ziriklija nosi podnaslov: Qâmus tarâġim li ašhari r-riġâl wa n-nisâ' mina l-'arab wa l-mustra'ribîn wa l-mustaš-riqîn (Biografije najpoznatijih Arapa, arabišta i orijentalista). Djelo je leksikon pisaca na arapskom jeziku. Plod je četrdesetogodišnjeg rada autora na sakupljanju podataka o svim piscima koji su pisali na ovom jeziku. Glavni kriterij za uvrštavanje nekog pisca u leksikon bio je, kao što Zirikli ističe u uvodu, da on ima iza sebe djelo koje potvrđuje njegov doprinos i legitimira ga kao pisca. Način na koji je sačinjen raspored sličan je prethodnim djelima. To znači da se autor pridržavao redosljeda po arapskom alfabetu i to prilično strogo, a ukoliko je pisac poznat po nadimku ili nisbi, onda je to uzeto po tome. Međutim, teškoće kod korištenja leksikona javljaju se zbog ponavljanja pojedinih imena gdje se javlja često i ime oca u istom obliku. Da bi se to olakšalo, u štampanom izdanju djela za raspoznavanje je stavljena u zagradi i godina smrti.²²

Leksikon je raden od 1912. do 1952. godine. U njega su ušli skoro svi do tada u literaturi (hronikama i katalogima) poznati pisci, pa u tom

21) Ibid. str. 3.

22) Usp. Hayru d.dîn az-Zirikli, al-'A'lâm, I-X Qamus tarâġim li 'ašhari r-riġâl wa n-nisâ' minal l-'arab wa l-mustra'ribîn wa l-mustašriqîn, Matba'atu Kosta Tomâs wa šurâ-kâ'uh, s.l. 1373/1954-1378/1959.

kontekstu i neki porijeklom iz naših krajeva. Podaci o ovim piscima, za razliku od starijih biobibliografija koje smo spomenuli, dosta su šturi i najčešće se odnose samo na kratku biobibliografiju koja je, kako smo vidjeli u toku korištenja leksikona, za mnoge od pisaca nepotpuna. Razlog tome možda leži u činjenici što je ovdje uvršten veliki broj pisaca, te stanju istraženosti rukopisa, odnosno nemogućnosti da se dođe do podataka. Stoga ovaj leksikon, po našem mišljenju, može biti od koristi utoliko što registruje pisca ili neko njegovo djelo, odnosno, eventualno ukazuje u fusnoti na druge izvore u kojim se mogu naći podaci o piscu. Kao jedan od glavnih izvora koje koristi za evidentiranje pisaca porijeklom iz naših krajeva az-Zirikliju je poslužilo naprijed navedeno Handžičevo djelo »al-Gawharu l-'asnâ...«, naravno, uz obavezni »Hulâšatu l-'atar...«, te je tačnost i bogatstvo podataka uglavnom uvjetovano ovom činjenicom.²³

Ostali izvori

Pored gore navedenih djela koja ulaze u uži krug izvora za proučavanje naše književnosti na orijentalnim jezicima, na arapskom jeziku postoji također nekoliko vrijednih biobibliografija koje mogu biti korisne za istraživača budući da sadrže, pored podataka o našim ljudima, i čitav niz relevantnih podataka o njihovim suvremeniciima, učiteljima, prijateljima, učenicima itd. U toj grupi izvora posebno treba istaći tri djela:

- »al-'Iqdu l-manzum fi dikri afâdili r-Rûm« Bali-zadea,
- »Silku d-durar fi a'yâni l-qarni l-hâdî 'aşara« al-Muradija i
- »'Ağâ'ibu l-âfâr fi t-tarâğim wa l-aḥbâr« al-Gabartija.

Naravno, sva ova djela stoje u uskoj vezi sa sličnim djelima na turskom jeziku s kojim su komplementarna, bilo da su ova korištena u toku izrade prethodnih kao sastavni dio literature, bilo da su nastala paralelno što omogućuje kompariranje podataka u toku istraživanja. U tom smislu posebno treba istaći: prijevod »Şeqa'iq« pod naslovom »Hadâ'iqu ş-şaqâ'iq« Medždija, »Dayl-i şaqâ'iq« Nev'i-zadea, »Fezleke« Celebija, »Qâmusu l-a'lâm« Şemsuddina Samija i »Osmanli müellifler« Mehmeda Tahira Brusevija.

Uz ove izvore, te kataloge pojedinih zbirki orijentalnih rukopisa u arapskom svijetu, posebno kataloge al-Džaburija i Džordžisa Ivada koji predstavljaju rukopisno blago Bagdada, zatim kataloge kairskih, tuniskih, alžirskih, marokanskih, sirijskih i drugih fondova u arapskom svijetu, u kojim gornji izvori stoje među glavnom literaturom, predstava i o našoj književnosti na orijentalnim jezicima u arapskom svijetu vjerujemo da može biti dosta kompletnija i ozbiljnija.

23) Usp. ibid. X, str. 296.

NAŠA KNJIŽEVNOST NA ORIJENTALNIM JEZICIMA U IZVORIMA NA
ARAPSKOM JEZIKU

Rezime

U ovom radu autor predstavlja izvore za proučavanje književnosti Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima sa posebnim osvrtom na biobibliografska djela, odnosno hronike nastale na arapskom jeziku. U tom kontekstu doneseni su osnovni podaci o djelima Tašköprü-zadea (aš-Šaqâ'iqu n-nu'mâniyya), Hadži Halife (Kaşfu z-zunûn), Ismail Paše Bagdadlija (Daylu Kaşfi z-zunûn i Hadiyyatu l-ârifin), Muhibbija (Hulâşatu l-aţar), az-Ziriklija (Kitâbu l-a'lâm) i Mehmeda Handžića (al-Ġawharu l-asnâ) uz podatke o osnovnom sadržaju, nastanku djela, utemeljenosti i pouzdanosti podataka koji se donose u određenom djelu, te načinu i mogućnostima korištenja ovih djela i eventualne napomene, odnosno upute na komplementarna djela na osmansko-turskom jeziku. Budući, da se sva ova djela tretiraju kao izvori od prioritnog značaja za izučavanje navedene književnosti, uz svaki prilog za ilustraciju je naveden i određeni broj podataka relevantnih za ovu književnost kao što je vrsta podataka o ljudima porijeklom iz Bosne i Hercegovine, odnosno šire regije Balkana, njihov tretman u ovim djelima, tehnička rješenja u pogledu navođenja imena, prezimena ili drugih naziva, te postojanje sličnih podataka u drugim izvorima. Na kraju je dat i kratak osvrt na neka druga djela slične sadržine uz isticanje potrebe za konsultiranjem kataloga svih značajnijih fondova orijentalnih rukopisa kod nas i u svijetu, te uvida u pristupačne rukopise kako bi se ovi podaci dopunili ili pak provjerili.

OUR LITERATURE IN ORIENTAL LANGUAGES FOUND IN ARABIC SOURCES

Summary

The author of this paper presents the main sources for studying the literature of Bosnian and Herzegovinian Moslems written in oriental languages, with special regard to bibliographical works and chronicles written in Arabic language. According to that, the main data are given about the following works: Tašköprü-zade (aš-Šaqâ'iqu n-nu'mâniyya), Hacı Halifa (Kaşfu z-zunûn), Ismail Paşa Bagdadli (Daylu Kaşfi z-zunûn, Hadiyyatu l-ârifin), Muhibbi (Hulâşatu l-aţar), az-Zirikli (Kitâbu l-a'lâm), and Mehmed Handžić (al-Ġawharu l-asnâ). The author of the paper gives the data about the content of the works mentioned, about their origin and the reliability of the data found in them, describes the way and the possibilities of using these works and gives the notes, i.e. the references to the corresponding works written in Ottoman-Turkish language. Since these works are considered primary sources for studying the literature mentioned above, the author illustrates the description of each work with a considerable number of the data relevant for this lite-

ature: the kind of the data about the writers of Bosnian and Herzegovinian descent, i.e. of Balkans descent, their treatment in these works, technical solutions for recording their names, surnames or other terms, and also references to similar data found in other sources. At the end the author gives a short review of some other works of similar content and points out the necessity of consulting the catalogues of all important manuscript collections in our country and abroad, as well as the necessity of checking out all the attainable manuscripts in order to supplement or check out the data.